

K. van Berkel*

DESCARTES IN DEBAT MET VOETIUS.
DE MISLUKTE INTRODUCTIE VAN HET CARTESIANISME
AAN DE UTRECHTSE UNIVERSITEIT (1639-1645)

Inleiding

Sommige uitspraken worden alleen nog maar aangehaald om weerlegd te kunnen worden. Dit is het geval met de bewering van de eerste biograaf van Descartes, Adrien Baillet, als zou de in 1636 opgerichte Utrechtse universiteit "estre née Cartésienne après qu'on eu fait venir Monsieur Renery pour prévenir même son érection".¹ Onderzoek heeft namelijk uitgewezen dat de door Baillet genoemde Henricus Renenius wel een goede vriend en een groot bewonderaar van Descartes was, maar in filosofisch opzicht geen cartesiaan mag worden genoemd.² Sterker nog, de Utrechtse universiteit was in de zeventiende eeuw beslist niet zo vooruitstrevend als de woorden van Baillet suggereren. Het aristotelisme heeft in de Domstad langer standgehouden dan waar ook.³

Dit levert een merkwaardig contrast op met de ontwikkeling van de filosofie en de natuurwetenschappen aan de Leidse universiteit. Daar zou langs wegen van geleidelijkheid uit een open aristotelisme een tamelijk eclectisch cartesianisme groeien, dat later weer zou overgaan in een proefondervindelijk newtonianisme.⁴ Waarom was wat in Leiden kon in Utrecht niet mogelijk? Om deze vraag te kunnen beantwoorden moeten wij onze

*Open Universiteit, Leerstofgebied Cultuurwetenschappen, Valkenburgerweg 167, 6419 AT Heerlen.

1. A. Baillet, *La vie de Monsieur Des-Cartes* (2 dln.; Parijs, 1691) dl. II, 2.

2. F. Sassen, *Henricus Renenius, de eerste 'Cartesiaansche' hoogleraar te Utrecht* (Mededeelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, N.R., deel 4, no. 20; Amsterdam, 1941); P. Dibon, *L'enseignement philosophique dans les universités néerlandais à l'époque pré-cartésienne* (Amsterdam enz., 1954) 197-203. Zie ook nog: F. Sassen, *Johannes Horthemels, de laatste 'aristotelische' hoogleraar te Utrecht* (Mededeelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, N.R., deel 24, no. 2; Amsterdam, 1961) 6, noot 7.

3. Dibon, *L'enseignement philosophique*, 194-219, i.h.b. 218.

4. K. van Berkel, "Universiteit en natuurwetenschappen in de 17e eeuw, in het bijzonder in de Republiek", in: H.A.M. Snelders e.a. ed., *Natuurwetenschappen van Renaissance tot Darwin. Thema's uit de wetenschapsgeschiedenis* ('s-Gravenhage, 1981) 107-130.

aandacht nog eens vestigen op de al veel bestudeerde en destijds nogal geruchtmakende controverse tussen Descartes en de Utrechtse theoloog Voetius. Nadere bestudering van dit debat brengt namelijk enige opvallende verschillen tussen Leiden en Utrecht en tussen Descartes en zijn Leidse aanhangers aan het licht.⁵ Wij zullen ons daarbij concentreren op de open brief die Descartes in 1643 aan Voetius zond, niet alleen omdat deze brief het hoogtepunt in het debat tussen beide heren vormde, maar ook omdat deze brief enkele passages bevat die een bredere strekking hebben dan alleen dit debat.

De wording van het conflict

De eerste hoogleraar in de wijsbegeerte aan de Illustre school en later aan de Utrechtse hogeschool, de hierboven reeds geïntroduceerde Henricus Rennerius, was een leerling van de Leidse filosoof F.P. Burgersdijck en evenals zijn leermeester was hij een voorstander van een niet al te dogmatisch, van scholastieke ballast bevrijd aristotelisme, dat in beginsel openstond voor nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen. Met de benoeming van Rennerius in Utrecht was daar dus in principe de mogelijkheid geschapen dat de ontwikkeling van de filosofie er dezelfde geleidelijke koers zou volgen als in Leiden. De zachtmoedige Rennerius kwam echter al in 1639 te overlijden en zijn plaats als pleitbezorger van Descartes en de nieuwe wetenschap werd ingenomen door iemand met een zo opbruisend karakter dat scherpe botsingen niet te vermijden waren. De persoon in kwestie was de in 1638 tot buitengewoon en in 1639 tot gewoon hoogleraar in de theoretische geneeskunde en de botanie benoemde medicus Henricus Regius (1598-1679).⁶ Het optreden van Regius heeft de zaak van het cartesianisme geen goed gedaan. Op 3 juli 1639 interrumpeerde hij al op tamelijk onbehoorlijke wijze bij de verdediging van een goed aristotelische dissertatie over het magnetisme.⁷ Een jaar later liet Regius opnieuw van zich horen door zijn studentstellingen te laten verdedigen over de nieuwe theorie van Harvey over de bloedsomloop, opgevat in cartesiaanse zin. Dat onderwerp kwam nog eens ter sprake in een serie disputaties die Regius in het voorjaar van 1641 liet

5. Het standaardwerk over de debatten tussen Voetius, Regius en Descartes is: A.C. Duker, *Gisbertus Voetius* (4 dln.; Leiden, 1897-1915), i.h.b. dl. II, 132-201. Belangrijke aanvullingen en nieuwe perspectieven geeft: Th. A. McGahagan, *Cartesianism in the Netherlands, 1639-1676. The New Science and the Calvinist Counter-Reformation* (Ongepubliceerde dissertatie University of Pennsylvania, 1976; Ex. U.B. Utrecht).

6. De laatste die op deze affaire nieuw licht heeft doen schijnen was G.A. Lindeboom, *Florentius Schuyf (1619-1669) en zijn betekenis voor het cartesianisme in de geneeskunde* ('s-Gravenhage, 1974) 14-19. Schuyf verdedigde de dissertatie waartegen Regius zo fel opioneerde.

7. Zie behalve de in noot 5 genoemde werken ook: M.J.A. de Vrijer, *Henricus Regius, een 'Cartesiaansch' hoogleraar aan de Utrechtsche Hoogeschool* ('s-Gravenhage, 1917).

Henricus Regius (1598-1679)

Gisbertus Voetius (1589-1676)

houden. Behalve de theorie van Harvey liet hij toen ook een nogal materialistische stelling verdedigen over de verhouding tussen lichaam en ziel. Verder werden in die stellingen verborgen kwaliteiten en reële substanties, gangbare categorieën in de aristotelische filosofie, vervangen door meer mechanistische verklaringen.⁸

Had men er in 1639 nog het zwijgen toe gedaan en in 1640 de bestrijding overgelaten aan een buitenlander (de Schot Primrose keerde zich tot twee keer toe in geschrifte tegen Regius en Harvey), nu was de maat vol. Men realiseerde zich dat achter Regius Descartes stond en diens denkbeelden (uiteengezet in het in 1637 verschenen *Discours de la méthode*) zagen velen als een ernstige bedreiging van de orthodoxie op godsdienstig en filosofisch terrein. In het najaar van 1641 kwam het aristotelische tegenvuur, dat een

8. Regius gaf de disputaties uit (zoals gebruikelijk onder zijn eigen naam) als *Physiologia, sive Cognitio sanitatis* (Utrecht, 1641). Zie: K. Dechange, *Die frühe Naturphilosophie des Henricus Regius (Utrecht 1641)* (Inauguraldissertation Münster, 1966; Ex. Med. Enc. Inst. V.U. Amsterdam); K.E. Rothsuh, "Henricus Regius und Descartes. Neue Einblicke in die frühe Physiologie (1640-1641) des Regius", *Archives internationales d'histoire des sciences* 21 (1968) 39-66; G.A. Lindeboom, "In de ochtendschemering van de moderne fysiologie: Henricus Regius' *Physiologia* (1641) — en een eigentijds oordeel daarover", *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 116 (1972) 1124-1129, 1750. Zie echter ook noot 33.

hoogtepunt bereikte in de disputaties die de hoogleraar in de theologie Gijsbert Voet in december liet houden door zijn leerling Lambertus van den Waterlaet. Eén van de op 18 december verdedigde stellingen luidde:

"De wijsbegeerte die de substantiële vormen der dingen verwerpt, tegelijk met hun bijzondere en specifieke eigenschappen of actieve hoedanigheden, gelijk die van Taurellus, Gorlaeus of Basso, strookt geenszins met de Mozaïsche natuurkennis. Deze filosofie is gevaarlijk, helt over tot scepticisme en is geschikt om ons geloof in de Drie-eenheid, de menswording van Christus, de erfzonde, de wonderen, de profetieën en het werkelijk bestaan van de duivel etc. te ondermijnen".⁹

Van de stellingen die op 23 december verdedigd werden luidde er één:

"Het is bijzonder onzeker om te zeggen dat de mechanica het fundament van de natuurfilosofie is. Als iemand daarmee zou bedoelen de fysica van het bovenmaanse, menen wij dat dat absurd is; maar indien daaronder verstaan wordt dat de wereld of de hele natuur en Gods werken afgemeten en beoordeeld moeten worden naar de voortbrengselen van de menselijke kunst, of naar een boek van Archimedes en Vitruvius, menen wij dat het pythagoreïsch is en dat het zonder redenen voorgeschreven is, alleen op basis van dit principe: 'hij heeft het zelf gezegd'."¹⁰

Dit liet aan duidelijkheid niets te wensen over. Nog nooit eerder had een hoogleraar aan een Nederlandse universiteit zich zo onomwonden gekeerd tegen de opkomende mechanistische natuurbeschouwing.

Regius liet het er niet bij zitten en ging onmiddellijk over tot de tegenaanval. In februari 1642 publiceerde hij zijn *Responsio*, een schriftelijk weerwoord op de december-disputaties van Van den Waterlaet.¹¹ Deze publicatie gaf echter Voetius het middel in handen om Regius te muilkorven. Hij maakte gebruik van het feit dat hij nog net rector magnificus was, riep de senaat bijeen en diende namens de senaat een klacht over het optreden van Regius in bij de Utrechtse vroedschap, die het bestuur voerde over de universiteit. De vroedschap liet het boekje uit de handel nemen en verbood Regius nog langer over fysische problemen te disputeren. Op 17 maart sprak de senaat een officiële veroordeling uit over Regius' *Responsio*. De aristotelische

9. Vertaling bij Duker, *Voetius*, dl. II, 152, noot 1. Twee andere stellingen gingen in tegen de zielsopvatting van Regius en het heliocentrisme van Kepler.

10. "Ambiguum admodum est dicere: mechanicam esse fundamentum physicae. Si quis explicet de physica mundi coelestis, putamus esse absurdum; sin vero intelligatur universum seu rerum naturam et opificium Dei mensurandum et exigendum esse ad opera artis humanae, aut ad libellum Archimedis et Vitruvii, putamus esse Pythagoricum et sine rationibus dictatum, ex solo, illo principio deductum: αὐτός ἔφα" (Duker, *Voetius*, dl. II, bijlage LII). Dat de mechanica het enige fundament van de fysica (en in het bijzonder van de hemelfysica) is, was letterlijk zo door Regius geponereerd (*ibid.*, bijlage XLIX). De beschuldiging dat aanhangers van Descartes zich niet op argumenten, maar op het woord van de Meester beriepen (zoals bij de aanhangers van Pythagoras) keerde terug in de *Admiranda methodus* (*ibid.*, 183).

11. Over dit boekje, dat Duker niet gekend heeft en dat De Vrijer nog niet kende toen hij zijn dissertatie over Regius schreef (zie noot 7), zie: M.J.A. de Vrijer, "Henricus Regius' *Responsio*", *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis* 22 (1929) 105-603.

natuurfilosofie, stut en steun van de gereformeerde orthodoxie, was niet bezweken voor het mechanistische denken.

Regius kon men muilkorven; met Descartes was dat lastiger. De wijsgeer had de controverse van een afstand gevolgd en Regius op gezette tijden van advies gediend, maar nu zijn vaandeldrager uitgeschakeld was, trad hij zelf het strijdperk binnen. De eerste de beste gelegenheid om Voetius aan te vallen greep hij aan. Aan de tweede editie van zijn *Meditationes de prima philosophia* (1642) voegde Descartes een *Brief aan pater Dinet* toe, waarin hij melding maakte van een conflict tussen een niet met name genoemde medicus en een niet met name genoemde rector van een alweer niet met name genoemde universiteit, waarin iedereen natuurlijk Regius, Voetius en Utrecht herkende.¹² Regius werd om zijn kundigheid zeer geprezen, maar Voetius werd afgeschilderd als een waanwijze pedant, die het gewone volk trachtte op te hitsen tegen waarheidslievende filosofen en rechtschapen regenten.

Dit kon Voetius niet over zijn kant laten gaan. Daarom liet hij een van zijn leerlingen, de Groningse hoogleraar Martinus Schoock, een fel tractaat tegen Descartes schrijven, getiteld *Admiranda methodus novae philosophiae Renati des Cartes*. Daarin werd Descartes ervan beschuldigd met zijn zogenaamd onfeilbare methode (de systematische twijfel, die zelfs het bestaan van God tijdelijk onzeker maakt) een volstrekt subjectivistische filosofie te hebben opgebouwd, die niet wezenlijk verschillen zou van atheïsme. Dat was een oud thema, dat Voetius al in 1640 in een reeks disputaties *De atheismo* aan de orde had gesteld, en iedereen kon zien dat niet Schook, maar Voetius de inspirator, zo niet de schrijver van de *Admiranda methodus* was.¹³

Utrechtse vrienden van Descartes wisten nog voordat het boekje, dat in Utrecht gedrukt werd, op de markt kwam, enkele vellen van de drukproeven in handen te krijgen en zij speelden die natuurlijk aan Descartes door. Deze kon onmiddellijk aan zijn weerwoord beginnen, dat in juni 1643 verscheen als een open brief aan Voetius, een *Epistola ad Gisbertum Voetium*.¹⁴ Descartes

12. R. Descartes, *Oeuvres de Descartes*, publiée par Ch. Adam et P. Tannery (11 dln.; Parijs, 1897-1909, 1974²) dl. VII, 563-603.

13. Over de achtergronden van Voetius' beschuldiging dat Descartes zich bezondigde aan impliciet atheïsme: McGahagan, *Cartesianism*, 86-158. McGahagan maakt aannemelijk dat Voetius' ervaringen met de Bestandstwisten, die immers ook voortgekomen waren uit een ogenschijnlijk zuiver academisch dispuut (tussen Arminius en Gomarus), van beslissende betekenis zijn geweest voor zijn harde opstelling tegenover Descartes: Descartes mocht geen nieuwe Arminius worden.

14. Descartes, *Epistola ad celeberrimum D. Gisbertum Voetium, in qua examinantur duo libri, nuper pro Voetio Ultrajecti simul editi, unus de Confraternitate Mariana, alter de Philosophia Cartesiana* (Amsterdam: Elzevir, 1643), opgenomen in: Descartes, *Oeuvres*, dl. VIII-2, 1-194. Wij citeren hier naar de Nederlandse vertaling: *Brief van Renatus des Cartes aan den vermaarden D. Gisbertus Voetius* (Amsterdam, s.a. [1643]).

liet er geen twijfel over bestaan dat hij Voetius beschouwde als de auctor intellectualis van de *Admiranda methodus* en met voorbijgaan aan Schook richtte Descartes zijn aanval geheel en al op Voetius.

De brief aan Voetius

De inhoud van de open brief aan Voetius bestaat voor een groot deel uit een weerlegging, hoofdstuksgewijs, van de beschuldigingen die in de *Admiranda methodus* aan het adres van Descartes waren gericht. De behandeling van deze gedeelten zou ons te ver voeren en wij laten die passages dan ook buiten beschouwing. Evenmin zullen we ingaan op het gedeelte waarin Descartes de rol bespreekt die Voetius speelde in de bekende kwestie van de Bossche Lieve Vrouwebroederschap.¹⁵ Ons interesseert vooral het beeld dat Descartes van Voetius als geleerde schildert.¹⁶ Evenals in de *Brief aan pater Dinet*, maar nu veel uitgebreider, schildert Descartes zijn Utrechtse tegenstander als een schijngeleerde, die, gedreven door de hoogmoed van een schoolmeester, het gewone volk opstoott tegen iedereen die hem onwelgevallig is, in het bijzonder de leden van de de vroedschap. Deze wil Descartes nu met zijn brief de ogen openen, opdat zij de geëigende maatregelen tegen de twistzieke theoloog zullen nemen.

Wat Descartes Voetius keer op keer verwijt is dat deze zich door het lezen van voornamelijk uittreksels, samenvattingen, compendia en andere secundaire literatuur slechts de *schijn* van geleerdheid heeft verworven. Het lezen van zulke "gemeyne aen-teeckeningen, korte-begrijpen, beknopte uytlegginghen, registers, ende andere soodaenigen, die uyt verscheyde spreucken van andere schrijvers zijn te saemen ghestelt" is op zichzelf niet slecht. Dergelijke boeken kunnen ons de oorspronkelijke werken in herinnering brengen en ons aansporen die weer te gaan lezen. Maar een ander nut hebben ze niet:

"Want voorwaer, die de bron verachtende haer tot de beeckjens alleen begeven, die scheppen daer uyt niet anders als onklaer waeter, ende en komen nimmermeer tot waere gheleertheit. Want al het geene dat treffelijck is in de schriften van uyt-muntende verstande, dat en bestaet niet in dese, oft in die spreucke, de welke uyt-

15. De kwestie was deze: gereformeerde magistraten waren in het sinds 1629 in Staatse handen verkerende Den Bosch toetreden tot de Lieve Vrouwebroederschap, een in alle opzichten katholiek gezelschap van plaatselijke notabelen. Een predikant van de gereformeerde gemeente in Den Bosch had zich daaraan gestoten en Voetius om een oordeel gevraagd. In een boek over deze materie, dat tegelijk met de *Admiranda methodus* verscheen, kwam Voetius tot een veroordeling van de handelwijze van de magistraten. Over deze affaire: Duker, *Voetius*, II, 85-131. Zie ook: G.C.M. van Dijk, *De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973* (Tilburg, 1973) 322-381.

16. Zie vooral het vierde hoofdstuk: "Van 't gebruyck der boecken, ende van Voetii geleertheit" (*Brief aan Voetius*, 20-33).

gheschreeven kan worden, maer het ontstaet uyt het geheele vervolgh van haere reeden".¹⁷

En verderop scherpt Descartes zijn tegenstander nog eens in dat

"het rechte gebruyck vande reeden daer alle geleertheit, al rechtsinnigh verstant, alle menschelijke wijsheit in bestaet, en is niet begreepen in eenighe afgesonderde besluyt-reedenen, maer in een omsichtighe en sorghvuldige vervinghing van alle de dinghen, die tot kennis vande gesochte waerheit worden vereyscht".¹⁸

De waarheid laat zich, zo vervolgt Descartes, maar zeer gebrekkig uitdrukken in een stelsel van afzonderlijke "besluyt-reedenen" (syllogismen) en daarom is de in de universitaire wereld gebruikelijke logica, de "kinderachtighe Reedenkonst", waarin immer het syllogisme een centrale rol speelt, een slechte inleiding tot het denken. Die aristotelische logica, opgebouwd rond een groot aantal vaste argumenten (*loci*), syllogismen en begripsmatige distincties, doet volgens Descartes meer een beroep op het geheugen dan op de oordeelskracht, is om die reden makkelijk en snel te leren, maar levert door de tamelijk mechanische toepassingen uiteindelijk geen ware kennis op:

"Ende voorwaer die vaerdigh en heet van in-beeldingh, maer van geen oordeel zijn, ghelijck de kinderen pleeghen te weesen, die konnen binnen weynigh daeghen een groote ervaerentheit in dese konst verkrijghen: Want het is seer licht van yeder voorgestelde saeck in 't besonder te bemercken den naem, de beschrijvingh, sijn gheslacht, af-komst, ghelijckenisse, verscheydenheit, teghen-strijdingh, by-voegsels, het voorgaende, 't volghende, ende andere dierghelijcke dinghen, die gemeynlijck in de reeden-plaetsen der reeden-konst verhaelt worden".¹⁹

Kinderen, jeugdige studenten en hun docenten geven dan ook hoog op van deze makkelijk te leren kunst, maar de ouderen zien wel degelijk het verschil tussen deze "uytterlijke aen-schouwingh deser reeden-plaetsen" en de tot ware geleerdheid leidende "innerlijke bemerckinghen van de saecke".²⁰ De pedanterie van Voetius is dus niet alleen een karakterfout van de theoloog, maar ook een teken van intellectueel onvermogen en een gebrek aan methode. Pedanterie is niet uitsluitend een gevolg van de angst om voor een eigen mening uit te komen of een vorm van gemakzucht; het is ook en

17. *Ibid.*, 22.

18. *Ibid.*, 23.

19. *Ibid.*, 29-30.

20. *Ibid.*, 30. Bij Descartes' veroordeling van de "kinderachtighe Reeden-konst" moeten we niet alleen denken aan de aristotelische logica-op-eerste-jaarsniveau, maar eveneens aan de (zeker bij leerlingen van de Latijnse scholen) vrij gangbare ramistische logica, waarin het schematisme nog verder was doorgevoerd dan in de aristotelische syllogistiek. Schoock was een voorstander van de ramistische logica omdat hij deze beschouwde als een snelle introductie tot de meer verfijnde aristotelische logica (McGahagan, *Cartesianism*, 91, noot 34). Descartes' ambivalente houding tegenover het ramisme (hij verwierp het voortwoekerende schematisme, maar nam de nadruk op de aanschouwelijkheid als waarheids criterium over) verdient nog nader onderzoek.

vooral het onvermogen om door een rationele methode in één innerlijk consistent systeem alles bijeen te brengen wat voor het onderwerp relevant is, zodat de filosoof als het ware in één oogopslag alles kan overzien. De pedant is tot niets anders in staat dan het aaneenrijgen van afzonderlijke beweringen, ongelijk van karakter en op verschillende manieren bewezen. De ware geleerde past daarentegen een duidelijke methode toe, die tot werkelijk samenhangende kennis voert. Niet in de encyclopedische kennis, maar in de ware methode ligt de kern van de echte geleerdheid.²¹

Dergelijke bezwaren had Descartes indertijd ook al ingebracht tegen de fragmentarische geleerdheid van Isaac Beeckman.²² Door zijn veroordeling van de schijngeleerdheid van Voetius krijgt Descartes' nadruk op de methode nog een extra betekenis omdat hij in Voetius' geleerdheid eigenlijk alle academische geleerdheid veroordeelt. Het hele scholastieke onderwijsstelsel, met zijn disputaties en dissertaties, vertoont hetzelfde gebrek aan methode dat Descartes bij Voetius constateerde. Daarom zou Descartes niet alleen de scholastici die tegen hem stredden, maar ook allen die van die onderwijsvormen gebruik maakten om Descartes te verdedigen in zijn veroordeling moeten betrekken. Ook Regius. We zullen zien dat Descartes die consequentie later inderdaad aanvaardde.

De ontknoping

Toen Descartes zijn brief aan Voetius openbaar maakte, had hij het volste vertrouwen in de afloop: de Utrechtse regenten zouden zien wie Voetius werkelijk was en zijn zouden hem onverwijld het zwijgen opleggen. Maar hoe anders pakte dat uit!

Begin juni 1643, toen de brief nog maar net verschenen was, nam de Utrechtse magistraat het besluit om niet Voetius, maar Descartes te dagvaarden. Op 23 juni (n.s.) liet men na voorafgaand klokgelui afkondigen dat Descartes zich binnen drie weken in Utrecht moest vervoegen "ommeden innehouden van de voorsz. Tractaten [de brieven aan Dinet en Voetius] sulcks te verifiren, als hij sal oordelen tot sijne intentie dienstigh te wesen".

21. Zie hierover: McGahagan, *Cartesianism*, 183-187.

22. A. Gabbey, "Les trois genres de découverte selon Descartes", *Actes du XIIIe Congrès International d'Histoire des Sciences. Paris 1968* (Parijs, 1970) II, 45-49; K. van Berkel, *Isaac Beeckman (1558-1637) en de mechanisering van het wereldbeeld* (Amsterdam, 1983) 129-134, 201. Naar aanleiding van hun ruzie uit 1629-1630 schreef Descartes op 4 november van het laatstgenoemde jaar aan Mersenne dat hij Beeckmans brieven over deze affaire zou bewaren, "car si j'écrivois jamais de la morale, et que je voulusse expliquer combien la sottie gloire d'un pedan est ridicule, je ne la scaurois mieux représenter qu'en y mettant ces quatre lettres". Descartes heeft Beeckman nooit meer ten tonele gevoerd als het prototype van de pedant, maar uit Descartes' brief aan Voetius, tegen wiens filosofen hij soortgelijke bezwaren had als tegen het denken van Beeckman, kan men ongeveer opmaken wat hij geschreven zou hebben.

Voetius had de vroede vaderen erop gewezen dat Descartes ten onrechte aangenomen had dat hij, Voetius, de auteur van de *Admiranda methodus* was, terwijl het boek toch overduidelijk alleen Schoock als auteur vermeldde. Natuurlijk verscheen Descartes niet. Wel zond hij een open protestbrief naar Utrecht, waarin hij nogmaals zijn standpunt uiteenzette en volhield dat Voetius de kwade genius achter de *Admiranda methodus* was. Hij drong aan op herziening van het besluit ten gunste van Voetius. De vroedschap stelde daarop opnieuw een onderzoek in, maar de uitkomst was andermaal ongunstig voor Descartes: Voetius wist de vroedschap een schriftelijke verklaring van Schoock te presenteren, waarin deze verklaarde de enige auteur van het meermalen genoemde boek te zijn. De triomf van Voetius leek compleet: op 23 september 1643 sprak de vroedschap nogmaals een veroordeling uit over het optreden van Descartes en tegelijk gaf men opdracht tot het schrijven en publiceren van een officieel *Academisch testimonium en Historisch verhaal* over de hele affaire, vanaf het eerste optreden van Regius tot de veroordeling van Descartes. Tegelijk werd er gewerkt aan nieuwe academische statuten, waarin nog duidelijker dan tevoren werd bepaald dat enkel en alleen de aristotelische wijsbegeerte in Utrecht gedoceed mocht worden.²³

Welke misrekening had Descartes gemaakt dat hij zo'n nederlaag kon lijden? Ik geloof dat hij zich op twee punten vergist heeft: ten eerste heeft hij de machtspositie van Voetius in Utrecht verkeerd beoordeeld en ten tweede heeft hij zich een verkeerde voorstelling gemaakt van de aard van de tolerantie in de Republiek.

Voetius was niet alleen hoogleraar in de theologie in Utrecht, hij was ook predikant in die stad en leider van de gereformeerde gemeente. De regenten die het bestuur over de universiteit voerden hadden dus in een dubbele hoedanigheid met Voetius te maken: als hoogleraar en als predikant. Wat zij bij wijze van spreken door de week de universiteit 'misdeden', konden zij 's zondags in de preek voor de voeten geworpen krijgen.

Nu was het niet ongewoon dat stadsbestuurders in de Republiek al te kritische predikanten schorsten of hun het tractement onthielden, maar de Utrechtse regenten stonden in dit opzicht toch zwakker dan hun Hollandse collega's. In Utrecht steunde het regentenbewind niet zoals op veel plaatsen in Holland op een brede burgerlijke middengroep. Utrecht was een klein-burgerlijke stad, waarin er een betrekkelijk grote kloof bestond tussen regenten en Stichtse aanzienlijken enerzijds en de kleine burgerij, aangevoerd door de gereformeerde predikanten, anderzijds. De politiek van de regenten was erop gericht de kleine burgerij zo weinig mogelijk tegen zich in het harnas te jagen; gezien het feit dat er toch al zoveel conflicten lagen tussen regenten en burgerij (o.a. over de bestemming van de bij de

23. Duker, *Voetius*, dl. II, 189-197.

Reformatie aan de katholieken ontnomen kerkelijke goederen), konden de regenten het zich niet veroorloven met een keuze vóór Descartes en tegen Voetius de spanningen nog meer op te voeren.²⁴

Op zichzelf zou die zwakke positie van de Utrechtse magistraat nog niet zo erg zijn geweest voor Descartes, als de Utrechtse academie niet rechtstreeks door de regenten van de Domstad zou zijn bestuurd. Hogescholen werden in de Republiek opgericht door de gewestelijke staten (die na de afzwering van Filips II de soevereiniteit hadden over- of teruggenomen) en in Holland werd daarom bijvoorbeeld het bestuur van de Leidse academie gevoerd door een curatorium dat door de Staten was aangesteld. In Utrecht was dat anders. De universiteit was in 1636 voortgekomen uit een stedelijke Illustre school en hoewel de gewestelijke staten voor die omzetting hun goedkeuring hadden verleend, bleven bestuur en financiering van de universiteit een stedelijke aangelegenheid. De buffer die de gewestelijke staten in Holland tussen universiteit en gereformeerde gemeenschap in Leiden vormden, ontbrak in Utrecht. De universiteit stond direkt onder het stadsbestuur, dat weer betrekkelijk zwak stond tegenover de gereformeerde gemeente in de stad. Deze bijzondere bestuursverhoudingen maakten dat het verzet van de gereformeerden tegen filosofische nieuwlichterij in Utrecht zoveel meer effect sorteerde dan in Leiden.²⁵

De tweede misrekening van Descartes betrof de aard van de tolerantie in de Republiek. Deze was in vergelijking met omringende landen zeer groot,

24. I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie: een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht* (Amsterdam, 1950).

25. Dibon heeft er al vele jaren geleden op gewezen dat voor een goed begrip van de ontwikkeling van de academische filosofie rekening gehouden moet worden met de lokale situatie in elke universiteitsstad: "Il convient donc, pour saisir exactement le sens et la portée des luttes cartésiennes à Utrecht et à Leyde, de les replacer dans l'intégralité de leur contexte historique, de tenir compte de la conjuncture politique, des intérêts religieux en jeu et surtout des conditions propres à chaque Université" (P. Dibon, "Notes bibliographiques sur les cartésiens hollandais", in: E.J. Dijksterhuis e.a., *Descartes et le cartésianisme hollandais. Etudes et documents* (Amsterdam enz., 1950) 261-300, i.h.b. 263-264). Het tweede deel van zijn overzicht van de geschiedenis van de filosofie in de 17e eeuw, waarin Dibon dit programma had moeten uitvoeren, is evenwel tot op heden niet verschenen. Dibon wees in het geciteerde artikel wel reeds op het verschil tussen de 'gewestelijke' universiteit van Leiden en de 'stedelijke' universiteit van Utrecht (*ibid.*, 266). Dit is echter maar een deel van het antwoord.

Pas McGahagan maakte een serieus begin met een sociaal-historische analyse van het debat tussen Descartes en Voetius, maar hij slaagde daarin slechts ten dele omdat hij een wat te simplistische voorstelling had van de politieke verhoudingen in de Republiek. Hij scheidt de Utrechtse regenten teveel over één kam met hun Hollandse collega's, heeft onvoldoende oog voor de dubbele machtsbasis van Voetius en ziet de mogelijkheid over het hoofd dat de factietegenstellingen binnen de vroedschap van invloed zijn geweest op de opstelling tegenover Descartes en Voetius. Nader onderzoek in de Utrechtse archieven is hier gewenst.

maar zij werd niet uitsluitend ingegeven door een erasmiaanse gezindheid van de regenten, maar ook (en vaker) door zuiver pragmatische, zo men wil opportunistische overwegingen. Het bewaren van de rust en de orde in een zo pluriforme samenleving als de Noordnederlandse maakte een zekere verdraagzaamheid noodzakelijk, maar die verdraagzaamheid was geen doel op zichzelf; zij was slechts een middel en kende uit dien hoofde zekere grenzen. Als voor het bewaren van de openbare rust op bepaalde punten de vrijheid moest worden ingeperkt (zoals in dit geval ten opzichte van Descartes), dan aarzelden men niet dat te doen. Ook al wilde men niet altijd toegeven aan de eisen van de gereformeerden, men kon hun wensen en verlangens ook niet geheel negeren. De sympathie die sommige regenten voor Descartes koesterden verhinderde hen niet om tegen de filosoof op te treden als de omstandigheden dat noodzakelijk maakten.²⁶

Met het besluit van 23 september 1643 was de zaak overigens nog niet ten einde. De Franse ambassadeur deed een goed woordje voor Descartes bij Frederik Hendrik en deze maande als stadhouder van Utrecht de regenten aldaar niet te hard tegen Descartes op te treden. Nog belangrijker was dat Schoock zijn eerdere verklaring introk en Voetius nu aanwees als de eigenlijke schrijver van de *Admiranda methodus*. Descartes richtte zich met deze 'bekentenis' in de hand opnieuw tot de Utrechtse regenten, die daar natuurlijk danig mee in hun maag zaten. Het resultaat was een besluit dat wel typerend mag heten voor de wijze waarop men in de Republiek zulke netelige problemen 'oploste': op 12 juni 1645 besloot men dat er voortaan in Utrecht noch vóór, noch tegen Descartes iets gepubliceerd mocht worden.²⁷ Op die wijze hoopte men een eind te maken aan de conflicten, zonder — zo meende men — een keuze te doen voor de één of voor de ander. Ondanks protesten van Descartes is men dan ook nooit op dit besluit teruggekomen.

Winnaars en verliezers

Het laat zich begrijpen dat Voetius redelijk tevreden was dat men hem zo de hand boven het hoofd had gehouden. In Utrecht is in de verdere zeventiende eeuw het door hem verdedigde aristotelisme dan ook steeds de heersende filosofie gebleven. Utrecht was en bleef het bolwerk van rechtzinnigheid, van waaruit een geregelde pamflettenoorlog gevoerd werd met bijvoorbeeld de cartesianen in Leiden. Tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk en vooral na 1660 was de positie van de Utrechtse magistraat wel zozeer versterkt dat men het zich kon permitteren om ook cartesiaanse hoogleraren te

26. Het standaardwerk over de tolerantie in de Republiek is: H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid* (Groningen, 1972). Ook daar wordt overigens teveel de suggestie gewekt alsof er een principiële tegenstelling tussen de regentenstand als zodanig en de gereformeerden bestond.

27. Duker, *Voetius*, dl. II, 198.

benoemen, maar de reactie na afloop van de Franse bezetting in 1673 was fel. In het laatste kwart van de eeuw regeerden de aristotelici weer oppermachtig: in 1700 waren alle hoogleraren in de filosofie nog aristotelici en Utrecht kan zelfs de twijfelachtige eer voor zich opeisen in 1742, na het vertrek van de newtoniaan Petrus van Musschenbroek, voor de bespiegelende wijsbegeerte nog een aristotelische denker aan te hebben gesteld, Johannes Horthemels.²⁸ Utrecht is op filosofisch gebied de meest conservatieve universiteit van de Republiek geweest.

Desondanks hoefde ook Descartes niet ontevreden te zijn. In Utrecht mocht zijn positie dan wel ernstig verzwakt zijn, in Leiden daarentegen zou zijn ster snel gaan rijzen, mede dankzij het soort besluiten dat men in Utrecht in 1645 genomen had! In de praktijk werkte het verbod om voor of tegen Descartes te ageren namelijk in het voordeel van Descartes. Toen men in Leiden keer op keer dergelijke besluiten nam, waren het de cartesianen die ervan profiteerden. Zolang zij bij het uiteenzetten van de opvattingen van Descartes diens naam maar vermeden te noemen, kon men hen niets verwijten. Als aristotelici dan protesteerden en de verkondigde opvatting begonnen te bestrijden als de opvattingen van Descartes, waren zij het die door de curatoren op de vingers werden getikt, aangezien zij het waren die de naam van Descartes in de discussie brachten. De Leidse aristotelicus Stuart had dan ook groot gelijk toen hij eens uitriep dat de besluiten om noch voor, noch tegen Descartes te mogen pleiten in feite neerkwamen op een verbod om de denkbeelden van Descartes te mogen weerleggen.²⁹

We kunnen hierin een tweede reden zien waarom de cartesianen in Leiden wel succes hadden en Descartes in Utrecht niet. De aard van de tolerantie in die Republiek was zodanig dat wie zich aanpaste alle vrijheid had, terwijl wie zich verzette en de zaak wilde forceren (zoals Descartes) op de vingers werd getikt. Daarom liep de confrontatie-politiek van Descartes en Regius in Utrecht op een echee uit, terwijl de aanpassingsstrategie van de cartesianen succes had.³⁰

In feite was het uiteindelijk niet Descartes, maar zijn leerling Regius die de grote verliezer van het Utrechtse conflict mag worden genoemd. Regius dankt zijn bekendheid vooral aan zijn optreden in de jaren 1639-1642, maar hij is daarna nog tot zijn dood in 1679 hoogleraar in Utrecht gebleven. Zijn

28. Sassen, *Horthemels*. Horthemels doceerde logica, metafysica en ethica, naast de cartesian Odé, die wiskunde, sterrenkunde en experimentele fysica als leeropdracht had.

29. McGahagan, *Cartesianism*, 238-239.

30. Men zou zelfs de stelling kunnen verdedigen dat de Nederlandse cartesianen ook inhoudelijk een aanpassings-strategie volgden door in plaats van Descartes' rationalistische fundering van de kennis (die de scheiding tussen rede en openbaring, geloof en wetenschap ongeloofwaardig maakte) te kiezen voor de opvatting van Gassendi dat we kennis verkrijgen door zintuiglijke ervaring, kennis die bovendien alleen maar waarschijnlijk en niet zeker is. Zo ontliet men discussies over de vermenging van geloof en rede.

positie in die tijd is niet te benijden geweest. Bij de aristotelici en de aanhangers van Voetius, die na 1643 de universiteit beheersten, heeft hij natuurlijk nooit meer enig aanzien verworven. Hoezeer hij geïsoleerd was, blijkt al uit het feit dat men in 1679 slechts met de grootste moeite een hoogleraar bereid vond een lijkrede voor hem uit te spreken. Het vreemde is echter dat hij ook bij de cartesianen, die zoals gezegd tussen 1660 en 1672 ook in Utrecht vertegenwoordigd waren, nooit medestanders heeft gevonden. Hoe kwam dat?

We noemden Regius een leerling van Descartes, maar dit wil niet zeggen dat Regius in alle opzichten de denkbeelden van Descartes had overgenomen. Van meet af aan heeft Regius er bijvoorbeeld andere opvattingen op na gehouden over de relatie tussen ziel en lichaam en over de fundering van onze kennis. Terwijl Descartes een rigoreuze scheiding maakte tussen *res cogitans* en *res extensa* (denkende en uitgebreide substantie), zag Regius de ziel (waarvan hij de onsterfelijkheid waarschijnlijk in twijfel trok) meer als een 'modus' (verschijningsvorm) van het lichaam, en terwijl Descartes de zekerheid van onze kennis fundeerde in aangeboren ideeën, wilde Regius de kennis uitsluitend funderen in de zintuiglijke waarneming. Aanvankelijk bleven deze toch vrij fundamentele verschillen van inzicht onder de oppervlakte; in de gemeenschappelijke strijd tegen de voetianen waren de overeenkomsten tussen Regius en Descartes van meer gewicht. Na zijn nederlaag in 1643 en 1645 begon Descartes echter meer beducht te worden voor de mogelijk atheïstische implicaties van de theorieën van Regius en toen deze het plan kenbaar maakte om zijn denkbeelden in uitgewerkte vorm te publiceren, had Descartes er belang bij om Regius daarvan af te houden. De oppositie van Voetius had Descartes geleerd de beschuldiging van atheïsme volkomen serieus te nemen.

Nu is het opvallend dat Descartes in zijn brieven aan Regius dezelfde argumenten tegen diens leerboek aanvoert die hij enkele jaren daarvoor tegen de geleerdheid van Voetius had aangevoerd. In een brief van juli 1645 schreef Descartes dat de aard van zijn denken het gebruik van disputaties, stellingen bij dissertaties of beknopte samenvattingen in boekvorm niet toeliet. Het apodictische en paradoxale karakter van academische stellingen was naar zijn mening in strijd met de zekerheid en de evidentie die zijn gedachten en redeneringen hadden. Academische stellingen nodigden door hun scherpe formulering uit tot discussie, terwijl Descartes' gedachten juist door hun zekerheid alle discussie overbodig maakten.³¹

Vijf jaar eerder had Descartes er echter in het geheel geen bezwaar tegen gehad dat Regius in zijn disputaties cartesiaanse denkbeelden had laten verdedigen; integendeel, Descartes had hem daarbij zelfs meermalen van advies gediend!

31. Descartes, *Oeuvres*, dl. IV, 248. Vgl. *Brief aan Voetius*, 74-75 (= *Oeuvres*, dl. VIII-2, 120).

Kennelijk was het gebruik van stellingen bij disputaties alleen af te keuren als de inhoud tegen Descartes gericht was.

De breuk werd een feit toen Regius in 1646 toch zijn *Fundamenta physices* publiceerde, waarin hij de natuurfilosofie van Descartes (getrouwelijk overgenomen uit de *Principia philosophiae* uit 1644) combineerde met zijn eigen inzichten over lichaam en ziel en over de bron van onze kennis. In het voorwoord bij de Franse vertaling van de *Principia* distantieerde Descartes zich in 1647 onmiddellijk van Regius en in 1648 publiceerde hij een aparte verhandeling tegen de Utrechtse medicus.³² Het ligt daarom voor de hand dat ook de aanhangers van Descartes zich nooit meer met Regius hebben willen inlaten. Voor zover ze hem niet bestreden, lieten ze hem links liggen. De cartesianen hebben het zo willen voorstellen dat Regius een afvallige, een ontrouwe leerling van Descartes is geweest. In werkelijkheid had Regius de opvattingen die de oorzaak van de breuk waren zich echter al eigen gemaakt vóór zijn kennismaking met het denken van Descartes.³³ De visie van de cartesianen heeft echter de overhand gekregen. Samen met de voetianen hebben zij het, aangevoerd door Baillet, zo voorgesteld alsof de geschiedenis van de filosofie in de Republiek in de zeventiende eeuw alleen maar bestond uit een debat tussen cartesianisme en aristotelisme, waarbij een ieder die niet in één van beide kampen paste, zoals bijvoorbeeld Regius, uit beeld raakte. Het is wat triest dat degene die dit debat in eerste instantie heeft opgeroepen, zelf het slachtoffer is geworden van de daardoor opgetreden polarisatie. Dat hij niet de enige is geweest die het slachtoffer is geworden van cartesiaanse mythevorming en dit droeve lot bijvoorbeeld met Isaac Beekman heeft moeten delen, kan niet meer dan een zeer schrale troost zijn.

32. Descartes, *Notae in programma quoddam ... cum hoc titulo Explicatio mentis humanae sive Animae rationalis*, in: Descartes, *Oeuvres*, dl. VIII-2, 335-369.

33. Op de bronnen van Regius' denken werpt C. de Waard, "Descartes et Regius. A propos d'une lettre ouverte peu connue adressée à Descartes", *Revue de philosophie de la France et de l'étranger* 72 (1947) 344-356 een interessant licht. De Waard wijst erop dat Regius in Padua, waar deze geneeskunde had gestudeerd, een leerling was geweest van de filosoof Cesare Cremonini (1550-1631), die in het voetspoor van een radicaal aristotelicus als Pompanazzi de bewijzen voor de onsterfelijkheid van de ziel in twijfel trok en van wie verteld wordt dat één van zijn maximen was: "Intus ut libet, foris ut moris est" (het klassieke adagium van 16e-eeuwse spiritualisten en andere radicale reformatoren, die daarmee hun uiterlijke aanpassing aan de bestaande normen verdedigden) (*ibid.*, 345). De Waard gaat hier niet verder op in, maar het zou kunnen zijn dat er bij Regius een zekere verbinding bestaat tussen radicaal aristotelisme en mechanistisch denken. Het is in elk geval twijfelachtig of we Regius' *Fundamenta physices* nog mogen beschouwen als het schoolvoorbeeld van de vroege receptie van het denken van Descartes in de Republiek (McGahagan, *Cartesianism*, 134-135), want doorgaans hielden de cartesianen zich verre van religieus radicalisme (zoals blijkt uit hun latere bestrijding van Spinoza).

SUMMARY

The debate between Descartes and Voetius.

The failed introduction of Cartesianism in the university of Utrecht (1639-1645)

The debate between Descartes and Voetius has been described by many authors before. Nevertheless, we are justified in taking another look at it, because in doing so we can get an answer to the question why the introduction of Cartesianism failed in Utrecht while it succeeded in Leiden. We show that the social and institutional conditions in Utrecht, which made it possible for orthodox protestants to have a direct influence on the university, in addition to Descartes's misconception of the nature of tolerance in the Dutch Republic, explain his failure in Utrecht. Under different institutional conditions, and with a strategy of accomodation instead of confrontation, the Cartesians in Leiden succeeded where Descartes had failed. In the end, therefore, it was not Descartes, but his one-time defender in Utrecht, Regius, who was the real loser in the debate.